

Małek, Janusz

Prusy Książęce a reformacja w Polsce

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 9-17

1983

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Mańtek

PRUSY KSIĄŻĘCE A REFORMACJA W POLSCE

W roku 1934 w czasopiśmie „Reformacja w Polsce” ukazał się artykuł Wiktora Weintrauba *Udział Prus Książęcych w reformacji polskiej — przegląd badań*¹. Można było wówczas sądzić, iż któryś z badaczy polskich lub niemieckich dokona następnego kroku i poświęci tej problematyce osobną monografię. Tak się jednak nie stało. Dziś, kiedy minęło prawie pół wieku od ukazania się artykułu Weintrauba, opracowanie takiej monografii jest wciąż tylko postulatem. Wypada od razu zapytać, czy szanse napisania interesującej nas monografii są dzisiaj większe niż poprzednio. Na pytanie to należy odpowiedzieć twierdząco. Ostatnie dziesięciolecia przyniosły bowiem znaczny rozwój badań zarówno nad reformacją w Prusach Książęcych, jak i w Polsce. Forma artykułu zmusza nas do poprzestania na zwięzłej charakterystyce najważniejszych edycji źródłowych, monografii i syntez do dziejów reformacji w obydwu krajach. Najważniejszym dotychczas wydawnictwem do dziejów reformacji w Prusach Książęcych był trzytomowy kodeks opublikowany w roku 1890 przez Pawła Tschackerta².

Wydawca ograniczył swoje dzieło cezurą lat 1550—1551. Ma ona uzasadnienie, gdyż po śmierci biskupów protestanckich — sambijskiego, Jerzego Polentza i pomezańskiego, Pawła Speratusa — książę Albrecht pruski był skłonny nie obsadzać więcej tych urzędów i wprowadzić jedynie tzw. prezydentów biskupstw oraz konsystorze. Lata te oznaczają także odejście ks. Albrechta od ortodoksyjnego luteranizmu i zbliżenie się do osiandryzmu, któremu wewnętrznie pozostał — jak się wydaje — wierny aż do śmierci w roku 1568. Tschackert³ poświęcając osobną książeczkę ks. Albrechtowi i jego reformacyjnej osobowości z ubolewaniem wypowiadał się o jego „błędach” osiandrowskich. Trudno się przeto dziwić, iż nie kontynuował on swego wydawnictwa i poprzestał na tym okresie, w którym ks. Albrecht stał mocno na gruncie konfesji augsburskiej. Było to zresztą charakterystyczne dla trendu dziewiętnastowiecznego edytorstwa protestanckiego, co szczególnie dotyczyło ugrupowań radykalnych reformacji. Typowym tego przykładem było niepublikowanie pism Tomasza Müntzera, gdyż nie cieszył się on uznaniem Lutra⁴. Zainteresowanie dziejami osiandryzmu w Prusach Książęcych przyszło po drugiej

1 W. Weintraub, *Udział Prus Książęcych w reformacji polskiej — przegląd badań*, Reformacja w Polsce, 1934, R. 6, s. 38—63.

2 P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtum Preussen*, Bd. 1—3, Leipzig 1890.

3 P. Tschackert, *Herzog Albrecht von Preussen als reformatorische Persönlichkeit*, Halle 1894.

4 H. G. Koenigsberger, G. L. Mosse, *Europe in the Sixteenth Century*, New York 1968, s. 18.

wojnie światowej. Zapoczątkował je mniejszymi studiami Erich Roth⁵, natomiast szczególnie przebadali osiandryzm publikując obszerne monografie Gottfried Seebas⁶, Jörg R. Fligge⁷ i Robert Stupperich⁸. Wśród zwolenników Osiandra byli także Polacy, do nich zaliczał się Stanisław Murzynowski, autor polskiego przekładu *Nowego Testamentu*. Dzięki wydawnictwu Tschackerta i najnowszym publikacjom dotyczącym osiandryzmu mamy dzisiaj dobry wgląd w źródła do dziejów reformacji w Prusach Książęcych.

Wiele nadziei budzi wydawnictwo *Elementa ad fontium editiones* — zwłaszcza tzw. seria królewiecka obejmująca korespondencję przechowywaną w b. archiwum królewieckim (dziś w Berlinie Zach.) z działu Herzogliches Briefarchiv (HBA — B-1-4 — Polen) — publikowane przez Karolinę Lackorońską w Rzymie⁹. W latach 1973—1980, w 20 tomach opublikowano w tym wydawnictwie 4681 listów Polaków do ks. Albrechta pruskiego¹⁰. Po zakończeniu druku działu Herzogliches Briefarchiv przystąpiła K. Lackorońska do publikacji działu Ostpreussische Folianten z archiwum królewieckiego, zawierającego odpowiedzi ks. Albrechta na listy Polaków. Dotychczas ukazały się 3 tomy¹¹. Opublikowanie wszystkich „polskich” listów ks. Albrechta z tego działu wypełni znów co najmniej 20—25 tomów. Niezbędne będzie też w przyszłości opublikowanie suplementów, zwłaszcza listów Erharda Kunheima, ochmistrza królowej Katarzyny, trzeciej małżonki króla polskiego Zygmunta Augusta¹². Cała ta korespondencja zawiera pierwszorzędnny materiał do stosunków polsko-pruskich w XVI wieku i rzuca nowe światło na udział Prus Książęcych w reformacji polskiej. Wiele spośród tych listów wykorzystywali już historycy (Ignacy Warmiński, Theodor Wotschke, Stanisław Kot i inni), niektóre jednak były dotąd niezauważane przez badaczy.

Należy też kilka zdań poświęcić opracowaniom i syntezom reformacji w Księstwie Pruskim. Otóż, obok monografii dotyczących osiandryzmu powstałych w Niemczech Zachodnich pojawił się jeszcze inny nurt badawczy, którego celem było ukazanie ruchów społeczno-religijnych. Znalazł on swój wyraz w monografii powstania chłopskiego na Sambii i w Natangii pióra polskiego historyka Henryka Zinsa¹³ oraz w dysertacji doktorskiej historyka z NRD Petera Meyera¹⁴. Z kolei dawne syntezy dziejów Kościoła ewangelickiego w Prusach, Krzysztofa Hartknocha z wieku XVII¹⁵, z XVIII Daniela H. Arnoldta¹⁶, i z XIX P. Tschackerta¹⁷ — doczekały się w naszym stuleciu

5 E. Roth, *Herzog Albrecht von Preussen als Osiandrist*, Theologische Literatur Zeitung, 1953, nr 1, Suppl. 55—64; tenże, *Die unbekanntene Urform der Konfession Albrechts von Preussen*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1954, nr 66, ss. 272—293.

6 G. Seebas, *Das reformatorische Werk des Andreas Osiander*, Nürnberg 1967.

7 J. R. Fligge, *Herzog Albrecht von Preussen und der Osiandristismus 1522—1569*, Diss. Bonn 1972.

8 R. Stupperich, *Osiander in Preussen 1549—1552*, Berlin—New York 1973.

9 *Elementa ad fontium editiones. Documente ex Archivio Regiomontano ad Poloniam Spectantia*, I—XX pars, HBA B-1-4 (1525—1568), ed. C. Lanckorońska, Romae 1973—1980.

10 *Ibidem*, XX pars, s. VII.

11 *Ibidem*, XXI—XXIII pars, Romae 1980—1982.

12 Archiwum Królewieckie, HBA, Hb.

13 H. Zins, *Powstanie chłopskie w Prusach Książęcych w 1525 r.*, Warszawa 1953.

14 P. Meyer, *Säkularisation und Reformation Preussens*, Phil. Diss. Leipzig 1961.

15 Ch. Hartknoch, *Preussische Kirchen- Historie*, Frankfurt am Main und Leipzig 1686.

16 D. H. Arnoldt, *Kurzgefasste Kirchengeschichte des Königreiches Preussen*, Königsberg 1769.

17 P. Tschackert, *Urkundenbuch*, Bd. 1.

trytomowej syntezy pióra Walthera Hubatscha¹⁸. Wreszcie próbę nowego, choć dyskusyjnego spojrzenia na dzieje reformacji w Prusach Książęcych i Królewskich przynosi część pierwsza drugiego tomu *Historii Pomorza*, opublikowanej w roku 1976¹⁹.

Należałoby obecnie przejść do omówienia osiągnięć historiografii na polu reformacji w Polsce. Bernard Stasiewski²⁰ poświęcił temu zagadnieniu osobną 100-stronicową książeczkę. Z punktu widzenia naszego tematu za najbardziej interesujące należy uznać te wydawnictwa źródłowe, monografie czy syntezy, które przynoszą informacje o Polakach związanych z reformacyjnym ośrodkiem królewieckim. Przede wszystkim należy tu wymienić dwutomowe wydawnictwo *akta synodów różnowierczych* opracowane przez Marię Sipayło²¹. Z opracowań do najważniejszych należy uznać biografię Jana Łaskiego, najwybitniejszego polskiego reformatora, pióra Oskara Bartla²². Bartel omawia życie i działalność Łaskiego głównie na obczyźnie do roku 1556, a Halina Kowalska²³ jego działalność reformacyjną w Polsce w latach 1556—1560. Ważna jest też monografia Gottfrieda Schramma²⁴ o stosunku szlachty polskiej do reformacji w latach 1548—1607. W okresie powojennym nie opracowano nowej syntezy reformacji polskiej na poziomie akademickim²⁵. Pewne jej elementy odnajdujemy w *Historii Kościoła w Polsce* pod redakcją księży Bolesława Kumora i Zdzisława Obertyńskiego²⁶. Wreszcie badania powojenne nad dziejami kościołów w Polsce zwróciły uwagę na fenomen w skali europejskiej, jakim była tolerancja religijna w Polsce. Zagadnieniu temu poświęcił wiele miejsca w swych pracach Janusz Tazbir²⁷. Kończąc zarys stanu badań nad reformacją w Prusach Książęcych i w Polsce należy przynajmniej wspomnieć o reformacji w Prusach Królewskich. Dzielnica ta stosunkowo późno włączona do Polski (ostatecznie po II pokoju toruńskim w roku 1466), cieszyła się w XVI wieku dużymi odrębnościami i łączyło ją wiele jeszcze więzów gospodarczych, kulturalnych, a zwłaszcza religijnych z Księstwem Pruskim. Omawiając przeto udział Prus Książęcych w reformacji w Polsce nie można zapominać o Prusach Królewskich. Lata powojenne przyniosły kilka interesujących studiów do dziejów reformacji w Prusach Królewskich, a mianowicie Marii Boguckiej²⁸ o walkach społecznych i religijnych w Gdańsku w początku XVI wie-

18 W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1—3, Göttingen 1968.

19 *Historia Pomorza*, t. 2 cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1976.

20 B. Stasiewski, *Reformation und Gegenreformation in Polen*, Münster 1960.

21 *Acta Synodalia Ecclesiarum Poloniae Reformatarum*, ed. M. Sipayło, t. 1 (1550—1559), t. 2 (1560—1570), Varsoviae 1966—1972.

22 O. Bartel, *Jan Łaski*, Warszawa 1955.

23 H. Kowalska-Kossobudzka, *Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556—1560*, Wrocław 1969.

24 G. Schramm, *Der polnische Adel und die Reformation 1548—1607*, Wiesbaden 1967.

25 Ukazała się jedynie praca J. Tazbira, *Świat i zmierzch polskiej reformacji*, Warszawa 1956, mająca charakter opracowania popularnonaukowego.

26 *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 2, red. ks. B. Kumor, ks. Z. Obertyński, Poznań—Warszawa 1974.

27 J. Tazbir, *Państwo bez stosów*, Warszawa 1967; tenże, *Geschichte der polnischen Toleranz*, Warszawa 1977.

28 M. Bogucka, *Walki społeczne w Gdańsku w XVI w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1, red. G. Labuda, Warszawa 1956, ss. 369—440.

ku, Udo Arnolda²⁹ o stosunku Lutra do Gdańska, Berty Bockelmann³⁰ o polityce Gdańska w okresie reformacji w świetle korespondencji burmistrza Jana Werdena z ks. Albrechtem. Wreszcie w roku 1971 wyszła drukiem synteza dziejów reformacji Prus Królewskich pióra Heinza Neumeyera³¹ (pisana z pozycji ewangelickich) deaktualizując poprzednią syntezę A. H. G. Lambecka³².

Obecnie pragnąłbym przedstawić swój pogląd w kwestii udziału Prus Książęcych w reformacji w Polsce. Rzecz wymaga przede wszystkim odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób recypowano myśl reformacyjną z Zachodu Europy, a zwłaszcza z Niemiec do Polski. Jak przedstawiały się bezpośrednie kontakty Polaków z centrum reformacji luterskiej Wittenbergą? Z badań Th. Wotschkego³³ wiemy, że przez sale wykładowe uniwersytetu wittenberskiego w ciągu XVI stulecia przewinęło się około 500 Polaków, z tej liczby gros polskich studentów przypada na lata, kiedy wykładali Marcin Luter i Filip Melanchton. Już od początku lat sześćdziesiątych XVI wieku zainteresowanie uczelnia wittenberską maleje, a polscy studenci coraz liczniej odwiedzają uczelnie sprzyjające kalwinizmowi jak: Bazylea, Heidelberg, Strassburg, Aldorf, a także Leyden i inne uniwersytety holenderskie³⁴. Jednak do tego czasu wittenberska „Leucorea” zdobyła dla reformacji luterskiej wiele弟子ów polskich studentów, spośród których niektórzy odegrali czołową rolę w dziejach polskiej czy pruskiej reformacji, jak np. Stanisław Lutomirski, Eustachy Trepka, Marcin Krowicki, Andrzej Frycz Modrzewski, Andrzej Trzeciński, Abraham Kulwiec i Stanisław Rafajłowicz. Byli też i tacy, którzy później znaleźli się w obozie kontrreformacyjnym, jak jezuita: Stanisław Warszewicki, Justus Rab czy biskupi kościoła katolickiego: Adam Konarski, Jakób Brzeźnicki, Jan Symitr Solikowski³⁵. Kontakty reformatorów Marcina Lutra i Filipa Melanchtona z Polakami badał O. Bartel³⁶. On też ustalił, że Luter nie przywiązywał większej wagi do krzewienia się luteranizmu w Polsce. Pamiętamy jednak, że Luter zmarł w roku 1546 kiedy reformacja w Polsce dopiero pączkowała. Po śmierci Lutra przywództwo w obozie luteraniskim objął Filip Melanchton. Miał on od dawna bliskie kontakty z Polakami. W roku 1534 liczono się nawet z jego osiedleniem w Polsce. W latach pięćdziesiątych XVI wieku, kiedy to fala reformacyjna w Polsce zaczęła raptownie wznosić się, Melanchton nie przepatrywał się jej bezczynnie, lecz służył polskim reformatorom radą i pomocą. Jednak na propozycje wysuwane przez luteran wielkopolskich, aby odwiedził Polskę, nie przystał. Te bezpośrednie kontakty Polaków z Wittenbergą nie były jedyną drogą, którą napływały idee reformacyjne

29 U. Arnold, *Luther und Danzig*, Zeitschrift für Ostforschung, 1972, Jhrg. 21, Heft 1, ss. 94–121.

30 B. Bockelmann, *Danzigs Politik in der Reformationszeit im Briefwechsel zwischen Johann von Werden und Herzog Albrecht von Preussen*, Diss. Kiel 1968.

31 H. Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreussen in evangelischer Sicht*, Bd. 1, Leer 1971.

32 A. H. G. Lambeck, *Geschichte der Neugründung und des Wachstums der Reformation in Westpreussen*, Thorn 1850.

33 Th. Wotschke, *Polnische Studenten in Wittenberg*, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, 1925, Bd. 2, Heft 2, s. 197.

34 Ibidem, s. 198.

35 Zob. recenzja z pracy Th. Wotschkego, *Polnische Studenten in Wittenberg*, pióra ks. Kazimierza Miaskowskiego, opublikowana w „Reformacji w Polsce”, 1928, R. 5, ss. 123–125.

36 O. Bartel, *Marcin Luter w Polsce, Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 1962, t. 7, ss. 27–50; tenże, *Filip Melanchton w Polsce*, ibidem, 1961, t. 5, ss. 73–90.

do Polski. Drugim ośrodkiem były Prusy Książęce, a zwłaszcza Królewiec. Prusy Książęce miały w obozie protestanckim szczególną pozycję. Były bowiem pierwszym państwem, gdzie luteranizm był religią państwową. Szczególne zasługi dla rozwoju reformacji w Księstwie Pruskim poniósł sam ks. Albrecht pruski. Wybitny historyk reformacji R. Stupperich³⁷ twierdzi, że nikt z książąt niemieckich nie miał tyle zrozumienia dla problemów teologicznych co ks. Albrecht pruski i nikt tak głęboko ich nie zgłębiał. Także kontakty ks. Albrechta z reformatorami Lutrem i Melanchtonem były bardzo ożywione. Korespondencja Albrechta z Lutrem obejmuje 61 listów (39 listów Albrechta i 22 listy Lutra), a z Melanchtonem aż 112 listów (64 listy Albrechta i 58 listów Melanchtona)³⁸. W archiwum królewieckim znajdują się całe posyty rozmyślań teologicznych księcia, modlitwy i pieśni jego autorstwa. Zainteresowanie ks. Albrechta Polską i chęć wprowadzenia tam religii identycznej z panującą w Księstwie było samo przez się zrozumiałe. Oznaczałoby to znaczne wzmocnienie pozycji księcia w Polsce; tymczasem odmawiano mu tam przyznanego w roku 1525 krzesła senatorskiego. Warto też pamiętać, że Prusy Książęce po sekularyzacji jako lenno Polski znalazły się w izolacji politycznej w Europie. Odsunęło się odeń papieństwo i cesarstwo. Książę opierał swoją egzystencję na lojalnym stosunku wobec Polski i sojuszach z księstwami protestanckimi w Niemczech i władcami Danii i Szwecji. Jeszcze jedno decydowało o szczególnym zainteresowaniu ks. Albrechta reformacją w Polsce. Otóż, w jego księstwie około 50% mieszkańców (przede wszystkim na Mazurach) stanowiła ludność polska przybyła z Mazowsza³⁹.

W dotychczasowych rozważaniach piszemy o księciu Albreccie jako sprawcy całej polityki religijnej. Rzeczywiście jego rola była przemożna, nie należy jednak zapominać, iż otoczony był on liczną grupą teologów protestanckich.

Z kolei należałoby zapytać, w czym się wyrażało poparcie Prus Książęcych dla reformacji w Polsce i jakie obejmowało sfery działalności politycznej i kulturalnej. Odpowiedź na to pytanie musi być z konieczności uproszczona.

W sferze oddziaływania politycznego ks. Albrechta pruskiego szczególne miejsce zajmują lata 1555—1559, kiedy to ukazał się on już bez żadnych osłonek jako opiekun i protektor polskiej reformacji. Na sejmie w Piotrkowie, w roku 1555 w imieniu posłów szlacheckich przemawiał starosta radziejowski Rafał Leszczyński, domagając się od króla zwołania seboru narodowego, w celu rozważenia sytuacji wyznaniowej w Polsce. Żądał też zaproszenia nań księcia Albrechta pruskiego „naszego miłościwego pana”⁴⁰. Tytuł „miłościwego pana” należał się jedynie królowi, toteż wypowiedź Leszczyńskiego spotkała się z ostrym sprzeciwem kanclerza Jana Ocieskiego, który napominał, aby takimi słowami nie obciążać ucha królewskiego⁴¹. Posłowie szlacheccy usprawiedliwiali się ustami Hieronima Ossolińskiego, iż nikt nie śmiałby przyrównywać Jego Królewskiej Mości z kimkolwiek, a wypowiedź Leszczyńskiego

37 R. Stupperich, *Melanchthon und der Deutsche Osten*, w: *Festschrift für Bernhard Stasiewski*, hrsg. G. Adrianyi, J. Gottschalk, Köln—Wien 1975, s. 94.

38 P. Tschackert, *Urkundenbuch, Inhalts-Sach-Verzeichniss*.

39 S. Srokowski, *Prusy Wschodnie*, Gdańsk 1945, s. 14.

40 *Dziennik sejmów walnych za panowania Zygmunta Augusta 1555 i 1558 r.*, wyd. T. Lubomirski, Kraków 1869, s. 22: „Aby thesz było zwane książę J. M. pruskie nasz miłościwi pan”.

41 *Ibidem*, s. 23.

była zwykłym przejęzczeniem się i proszą o wybaczenie. Równocześnie Ossołiński ponawiał prośbę, aby okazując „braterską miłość” poprosić ks. Albrechta na sobór narodowy. Dodał, że prośba ta jest w pełni uzasadniona jako że według statutów, tj. układu krakowskiego z 1525 r., ma on prawo do zasiadania w polskim senacie⁴². Stanowisko szlachty polskiej reprezentowane na tym sejmie przez 113 posłów z 12 województw (także mazowieckich) było zgodne, jednolite i zdecydowanie prereformacyjne. Wyrażało ono zdaniem posłów opinię całej braci szlacheckiej, która zakazała im dyskutować nad czymkolwiek, póki nie zostaną załatwione sprawy religijne. Program wyznaniowy izby szlacheckiej w roku 1555 był badany dotychczas w oparciu o diariusz sejmu piotrkowskiego. Jeszcze klarowniej ukazuje się on w sprawozdaniu z tego sejmu, jakie nieznanemu autorowi wykonał zapewne na potrzeby ks. Jana Albrechta meklemburskiego. Odnalazłem to sprawozdanie penetrując zbiory b. archiwum meklemburskiego (dziś Bundesarchiv Koblenz⁴³). Czy i jaki wpływ miał ks. Albrecht na takie stanowisko szlachty polskiej — oto pytanie — które wymagałoby przeprowadzania szczegółowej analizy źródeł. Interesujące, iż pierwsze kontakty korespondencyjne wspomnianego wyżej Rafała Leszczyńskiego z ks. Albrechtem nastąpiły dopiero po roku 1558⁴⁴. Nie ulega jednak wątpliwości, że dla protestantów polskich ks. Albrecht — kuzyn królewski był z natury rzeczy sojusznikiem i dlatego tak bardzo pragnęli umocnić jego pozycję w Polsce. O tym jak wielkie nadzieje wiązali protestanci polscy z Hohenzollernami pruskimi świadczy relacja z rozmów przeprowadzonych w sierpniu 1560 roku w Gołuchowie przez radcę książęcego Fryderyka Aulacka (późniejszy przywódca opozycji stanowej przeciwko margrabiemu Jerzemu Fryderykowi) ze znanym już nam bratem czeskim, starostą radziejowskim, Rafałem Leszczyńskim⁴⁵.

Te wszystkie inicjatywy protestantów polskich spotykały się naturalnie z jak najlepszym przyjęciem księcia pruskiego. W zachowanej korespondencji ks. Albrechta do Polaków uderza co prawda duża powściągliwość i dyskrecja

⁴² Ibidem, s. 24 i n.; zob. też L. Finkel, *Konfesja podana przez posłów na sejmie piotrkowskim w r. 1555*, Kwartalnik Historyczny, Lwów, 1896, R. 10, ss. 271—275.

⁴³ Bundesarchiv-Koblenz (archiwum meklemburskie) Schwerin-Aw-282, Polonia 1549—1773, ss. 30—34. Handlung so Anno 1555 zu Peterkaw im Reichstag geschehen. W sprawozdaniu tym stwierdzano m: in. iż posłowie szlachecy postanowili, aby „des Wort Gottes, rein lauter und klar nach Einsetzung Christi und der Lehre Apostell soll gepredigt und die Heilig Sacrament geracht werden” i dalej że posłowie w języku polskim „die Augsburgische Confession aufgelegt und bekannet dabei aussgesagt bei dem zubleiben Leib und Leben dabei ums lassen wollen”. Sprawozdanie to pragnę opublikować osobno.

⁴⁴ Zob. *Elementa ad fontium editiones*, t. 50, gdzie spis listów z Herzogliches Briefarchiv B-1-4 oraz Th. Wotschke, *Herzog Albrecht und Graf Raphael von Lissa*, Altpreussische Monatschrift, 1909, Bd. 46, s. 480.

⁴⁵ Th. Wotschke, *Herzog Albrecht und Graf Raphael*, ss. 482—486: Przytoczymy tutaj nieco dłuższy, lecz niezmiernie ciekawy fragment z tego raportu: „Diewiel aber der Polnische Adel E. F. G. sehr gewogen, auch E. F. G. ein Glied des Reichs sein und der Religion und reinem Worte Gottes zugethan und die Polen alle nicht Übel darzu geneigt sein, halte ars dafür, das E. F. G. Junger Sohn vor allen zu Kron einen Vorzugk haben solte, insonderheit nachdem ein grosser Teil und auch fast der vornehmsten eben so wol göttlichem Worte anhengigk. Das will er aber von sein Person zum Treulichstengerathen haben. E. F. G. liessen den jungen Herrn die polnischen Sprache lernen, wo solchs geschehe, were nicht zweifeln, das er zu solcher Dignitet vor andern würde erwelet werden. Den da er die polnische Sprache nicht kundte, were solchs nicht leicht zu heifen, dieweil der König des Lands Richter, nach iren Statuten sein solte, musste er auch derselben Sprachen kundigk sein, sollte er ewas im Lander richten”.

w sprawach politycznych i religijnych, tym niemniej w rzeczywistości książę wiedział o wszystkim, co się dzieje w Polsce, i starał się wpływać na przebieg wypadków. Sprawy natury delikatnej, jak kwestie wyznaniowe, najchętniej załatwiał przez posłów lub osobiście w czasie spotkań z królem, mniej chętnie powierzał je listom. W latach pięćdziesiątych ks. Albrecht zaangażował się w kilka akcji zmierzających do wprowadzenia religii ewangelickiej w Polsce. Ramy artykułu pozwalają na naszkicowanie trzech zaledwie takich prób:

— W latach 1556—1558 ks. Albrecht pruski, wojewoda malborski — Achacy Cema i wojewoda wileński Mikołaj Radziwiłł Czarny prowadzili intensywne wysiłki w celu skłonienia króla do nadania wielkim miastom pruskim Toruniowi, Elblągowi i Gdańskowi przywilejów religijnych uznających de iure wyznanie augsburskie⁴⁶. Próba ta zakończyła się sukcesem. 25 marca 1557 roku Toruń, 4 lipca 1557 roku Gdańsk i 2 grudnia 1558 roku Elbląg uzyskiwały przywileje od króla w zamian za znaczne zasłki pieniężne⁴⁷.

— Równocześnie w tych samych latach ks. Albrecht i Mikołaj Radziwiłł wraz z wybitnym reformatorem działającym na terenie Niemiec, Piotrem Pa-włem Wergieruszem (Vergerio) rozważali wielokrotnie możliwość wprowadzenia wyznania augsburskiego w Królestwie Polskim⁴⁸. Plany te nie miały szansy realizacji m. in. ze względu na rosnący w siłę kalwinizm, który umocnił się w Polsce po przybyciu do kraju Jana Łaskiego w roku 1556 oraz pojawiającego się tu i ówdzie arianizm.

— W kwietniu 1558 roku w Królewcu prowadził ks. Albrecht rozmowy z Janem Łaskim nad projektem połączenia poszczególnych grup wyznaniowych, na podstawie wspólnego wyznania wiary. Książę uzależniał poparcie polityczne i wyznaniowe dla tego projektu od uznania „Konfesji Augsburskiej” z roku 1530. Dla wyznawcy kalwinizmu, jakim był Łaski, był to warunek nie do przyjęcia, stąd też rozmowy mimo zapewnień o „braterskiej przyjaźni” skończyły się fiaskiem⁴⁹.

Wprowadzenie wyznania augsburskiego jako religii państwowej mogło dokonać się od góry, jak w Prusach Książęcych czy też Anglii lub od dołu przez powolne zdobywanie zwolenników dla nowej religii. Ks. Albrecht wiązał większe nadzieje z tą drugą możliwością. Stąd też Prusy Książęce za jego panowania stały się centrum krzewienia protestantyzmu na ziemię polskie. Uniwersytet królewiecki (Albertina) założony w roku 1544 kształcił dziesiątki Polaków⁵⁰. Spośród 24 stypendiów książęcych na tym uniwersytecie 7 rezerwowano dla studentów władających dobrze językiem polskim⁵¹. Już w chwili założenia uniwersytetu, wśród profesorów znalazło się dwóch Polaków z Litwy, wyznawców luteranizmu, Abraham Kulwiec — profesor języka grec-

⁴⁶ HBA C-3, Kaste 529. Listy A. Cemy do ks. Albrechta z 29 VII 1556, 29 IV 1557, 8 VII 1557 i 27 VII 1557.

⁴⁷ H. Neumeyer, op. cit., s. 87.

⁴⁸ W. Urban, *Ewangelta, ale jaka? Korespondencja dotycząca P. P. Wergierusza i reformacji polskiej z lat 1556—1558*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 1981, t. 26, ss. 125—134.

⁴⁹ H. Kowalska, *Jan Łaski (1499—1560), reformator religijny*, *Polski Słownik Biograficzny*, 1973, t. 28, z. 76, s. 242; teżże, *Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce*, Wrocław 1969; Th. Wotschke, *Herzog Albrechts Briefe an Johann Łaski*, *Altpreuussische Monatsschrift*, 1908, nr 45, s. 340.

⁵⁰ Th. Wotschke, *Pölnische und Litauische Studenten in Königsberg*, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Breslau* 1930, N. F., Bd. 6, Heft 4, ss. 429—447.

⁵¹ St. Kot, *Polska a Mazowsze Ewangelicckie*, Szczytno—Kraów 1920, s. 29.

kiego i hebrajskiego oraz Stanisław Rafajłowicz — profesor teologii⁵². Wielu sławnych pisarzy, poetów i uczonych polskich pobierało naukę na uniwersytecie królewieckim. Byli wśród nich: Jakób i Jan Niemojewscy, Andrzej Wolan, Wawrzyniec Krzyszkowski, Marcin Kwiatkowski, Andrzej Kochanowski, Erazm Gliczner, Piotr Kochanowski, Bieniasz Budny. Wszyscy ci studenci — jak pisze St. Kot⁵³ — przyznawali się do konfesji augsburskiej, gdyż imatrikulując się składali przysięgę, że wyznają „czystą wiarę”.

Nie wiele mniejszą rolę odgrywał dwór książęcy, gdzie np. w latach 1555—1556 służył „we dwa konie” nasz największy poeta przed Adamem Mickiewiczem — Jan Kochanowski⁵⁴, a w latach 1562—1564 bawił syn poety Mikołaja Reja jako towarzysz zabaw młodego księcia Albrechta Fryderyka⁵⁵. W księgach wydatków dworu książęcego wśród dworzan otrzymujących pensje spotykamy takie nazwiska: Policki, Jabłoński, Gradowski, Geraltowski, Borowski, Krysinięcki, Loknicki, Kochanowski, Trepka czy Konarski⁵⁶. Nazwisko Konarski nosił dworzanin Marceli, który zmarł nagle w roku 1562. W sporządzonym wówczas inwentarzu majątku Marcelego Konarskiego znalazły się 3 książki z tego 2 o treści religijnej, a mianowicie *Konfesja Augsburska* i *Postylla* Marcina Lutra⁵⁷. Książki te niewąznicznym wskazywały na augsburskie wyznanie właściciela, zresztą siostrzeńca hetmana Mikołaja Sieniawskiego, również innowiercy. Prusy Książęce stały się także przystanią dla tych teologów z Korony, którzy z różnych powodów opuszczali swój kraj. Obejmowali oni parafie w południowej części Księstwa, zamieszkałej przez ludność polską. I tak parafię w Dąbrównie objął eks-dominikanin Andrzej Samuel, w Działdowie — Stanisław z Krakowa, w Elku — Jan Sandecki-Malecki, w Lipowie — Stanisław z Zaroczymia, w Łukcie — Wojciech Skudejski z Krakowa, w Nawiadach — Piotr Przeździecki, w Piszu — Marcin Glossa, w Mikołajkach — Jakub Wilamowski, w Węgielsztynie — Jan Tortylowicz, w Wieliczkach — Stanisław Rybiński, w Sorkwicach — Maciej Wannowski itd.⁵⁸.

Największe jednak nadzieje wiązał ks. Albrecht z rozwojem drukarstwa polskiego zarówno w Królewcu, jak i w Elku. W latach 1545—1552 — według badań Władysława Chojnackiego⁵⁹ — ukazało się tu więcej druków polskich niż na całym obszarze Rzeczypospolitej. W ogromnej masie były to teksty religijne. Drukarze i pisarze: Jan i Hieronim Maleccy, Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Marcin Kwiatkowski, Eustachy Trepka ogłaszali drukiem, w latach czterdziestych i pięćdziesiątych, w języku polskim *Katechizm* Marcina Lutra, *Nowy Testament*, *Postyllę*, *Kancjonał*, *Konfesję Augsburską* i *Ordynację kościelną*. Wiele spośród tych druków przewożono do Polski i tam rozprawiano, gdyż były one przeznaczone nie tylko dla czytelnika polskiego w Księstwie lecz także w Koronie.

52 Ibidem, ss. 20—28.

53 Ibidem, s. 29.

54 Archiwum królewieckie, Ostpr., fol. 13.473. Ausgabe-Buch z r. 1556, s. 28.

55 Th. Wotschke, *Stanislaus Ostroróg, Ein Schutzherr der grosspolnischen evangelischen Kirche*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, Jhrg. 22, Posen 1907, ss 70 i 127.

56 Archiwum królewieckie. Ostpr. pol. 13.487—13.482.

57 HBA-E-721, 1531—1563, inwentarz ten opracowany wspólnie z dr Brigitte Poschmann ukaże się drukiem w „Zapiskach Historycznych”.

58 Wł. Chojnacki, *Stosunki kulturalne na Mazurach w XVI i XVII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, red. G. Labuda, S. Hozzowski, t. 2, Warszawa 1959, s. 101.

59 Tenze, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530—1939*, Warszawa 1966, s. VII.

Niniejszy artykuł ograniczono chronologicznie do wczesnego okresu rozwoju polskiej reformacji i panowania pierwszego księcia w Prusach — Albrechta. Udział Prus Książęcych w reformacji polskiej po śmierci ks. Albrechta (1568) i ostatniego Jagiellona (1572) nie wzbudziły dotąd zainteresowania badaczy. Rzeczywiście Prusy Książęce żyły wówczas własnymi problemami i nie wykazywały tej aktywności w krzewieniu luteranizmu jak w czasach pierwszego księcia pruskiego. Jednak kontakty protestantów polskich z dworem królewieckim były kultywowane. Nic przeto dziwnego, iż do Królewca pisywali syn poety, Krzysztof, i wnuk, Andrzej, Rejowie, a także wybitni pisarze-kalwini: Anzelm Gostomski i Stanisław Sarnicki oraz luteranin Świętosław Orzelski⁶⁰.

Udział Prus Książęcych w rozwoju reformacji polskiej w XVI wieku był więc bardzo poważny. Z ostatecznymi wnioskami należy się jednak wstrzymać do momentu opracowania postulowanej na wstępie monografii.

---

60 HBA B-2, 402, 7 IV 1574 (S. Sarnicki), 404, 6 V 1579 (A. Gostomski), 408, 29 V 1590 (S. Orzelski) — 409, 14 V 1593 (Krzysztof Rej), 416, 16 X 1617 (Andrzej Rej).

DAS HERZOGTUM PREUSSEN UND DIE REFORMATION IN POLEN

Zusammenfassung

Der Artikel besteht aus drei Teilen. Im ersten charakterisiert der Autor den Forschungsstand und postuliert die Bearbeitung einer besonderen Monographie über den Anteil des Herzogtum Preussen an die Reformation in Polen. Im zweiten Teil werden die Beziehungen polnischer und preussischer Protestanten zum Zentrum der protestantischen Konfession in Wittenberg skizzenhaft dargestellt. Schliesslich wird im dritten Teil der Einfluss des Herzogtums Preussen und besonders der Einfluss Herzog Albrechts auf die Entwicklung der Reformation in Polen besprochen.

Es stellt sich heraus, dass polnischen Protestanten schon 1555 die Einladung Herzog Albrechts, als „ihres gnädigen Herrn“ zum Nationalkonzil forderten und 1560 den Vorschlag machten, den Sohn von Herzog Albrecht, Albrecht Friedrich, nach dem Tode Sigismund Augusts auf den polnischen Thron zu berufen. Zur selben Zeit hat sich Herzog Albrecht in ein paar Aktion engagiert, die auf die Einführung der protestantischen Konfession in Polen abzielten. Auf diese Weise erhielten die grossen preussischen Städte Thorn, Danzig und Elbing dank seiner Hilfe vom Polnischen König Konfessionsprivilege, die de iure Augsburgische Konfession anerkannten. In denselben Jahren haben Herzog Albrecht zusammen mit dem Woiwoden von Wilna Nikolaus Radziwill und dem Reformator Peter Paul Vergerio mehrmals die Möglichkeit erwogen, im Polen die Augsburgische Konfession einzuführen. Später, im April 1558 führte Herzog Albrecht in Königsberg Gespräche mit dem Reformator Johann a Lasko (Łaski) über das Projekt der Vereinigung einzelner Konfessionsgruppen in Polen auf Grund einer gemeinsamen Glaubensbekennung. Zu Zwecken der Realisierung dieser Pläne stiftete Herzog Albrecht Stipendien an der Königsberger Universität für künftige Pastoren in Polen und scharrte auf seinem Hof polnische Adlige Jugend zusammen, die die neue Religion angenommen hatte. Schliesslich liess er sehr viele protestantischer Bücher in polnischer Sprache drucken.